

ELENA CZASZCZYNA

Leksyka w gwarach północnej Rosji na przykładzie słownictwa demonologicznego

Abstrakt. Rosyjska północ to obszar kulturowo chroniony, w którym w dużej mierze zachowały się tradycje rosyjskiej kultury ludowej i tradycyjny światopogląd rosyjski. Dialekty północnorosyjskie charakteryzują się archaicznymi cechami na różnych poziomach języka; tu także występuje unikalne słownictwo. Szczególnie interesująca jest leksyka mitologiczna, ponieważ odzwierciedla poglądy i przekonania ludzi. W niniejszym artykule omówiono słownictwo związane z nazwami duchów, które mieszkają w domach i różnych innych formach architektury północnej Rosji. Leksemy te analizowane są pod względem semantyki, słowotwórstwa, pochodzenia i występowania na danym terytorium.

Abstract (Dialectal words in the northern part of Russia on the example of demonic vocabulary). The north of Russia is a culturally protected region where traditions of Russian folkloric culture and traditional Russian world concepts are conserved. Northern Russian dialects are characterized by archaisms in different linguistic levels, and vocabulary elements are also unique. The mythological vocabulary is especially interesting, because it reflects the concepts and convictions of people. This paper presents the vocabulary related to the spirits which are living in houses and other buildings of Northern Russia. These lexemes will be analyzed from the point of view of semantics, word formation, origin and occurrence in the given area.

W przestrzeni kulturowej narodu północ jest od dawna najbardziej chronionym przed wpływami obcymi obszarem Rosji. Kultura ludowa północnej Rosji to kultura rosyjska w swej pierwotnej postaci, nie tylko dlatego, że na innych obszarach kraju stare tradycje zanikają. Kultura północnej Rosji powraca do swoich korzeni i tworzy nowe byty. W tym sensie północ rosyjska jest pierwotnym obrazem całej Rosji, istotą „rosyjskości”.

Na terenie Rosji północnej widzimy zarówno piękną przyrodę, jak również niemalowane szare domy, kapliczki, których widok zwykle dziwi cudzoziemców, zwłaszcza przybyszów z Europy Zachodniej. W porównaniu z kolorowymi, pięknymi domami Norwegów wyraźna staje się głęboka różnica pomiędzy dwoma kulturami, dwoma językami przestrzeni – północnorosyjskim i europejskim. „Nieodłącznym dążeniem

Norwegów jest wyrażanie indywidualnej przestrzeni w jej nadmiernej dekoracji, podkreślanie jej jasnymi kolorami” (Теребихин 1999: 23). Jasne kolory norweskich domów podkreślają indywidualność ich właścicieli, odzwierciedlają takie cechy mentalności, jak indywidualizm i skończoność, które wyrażają się w regularności. Zamiast tego w Rosji mamy domy bezbarwne, szare. Jednak bezbarwność, szarość, naturalność rosyjskiej przestrzeni skorelowana jest z pojęciami syntezy, nieskończoności i wieczności całej przyrody. Takim klimatem północnych wsi rosyjskich bardzo zaskoczony był Elias Lönnrot, który po pobycie na północy Rosji konstataował, że „tu nie ujrzymy pańskiego dworu dekorującego naszą okolicę, domów bez wyjątku harmonijnie malowanych w kolorze czerwonym; nawet kościoły nie są malowane, i, jak wszystkie inne budynki, posiadają naturalny kolor drewna”. (Лённрот 1985: 289). Podobnego zdania był rosyjski historyk Kluczewski, który pisał, że „wszystko jest tu miękkie, kontury są delikatne, przejścia niewyraźne, skromne, nieśmiałe, nawet dźwięki i kolory, wszystko przesycone jest spokojem i robi pozytywne wrażenie.» (Ключевский 1987, t. 1: 87). Domy w ogromnej przestrzeni rosyjskiej nie są widoczne; poprzez naturalny kolor drewna wtapiają się w krajobraz, przez co zwykle wyraźna granica pomiędzy ludzkim dziełem kultury a boską naturą, tak charakterystyczna dla europejskiego krajobrazu kulturowego i przyrodniczego, ulega prawie całkowitemu zatarciu (Теребихин 1999: 24).

Należy podkreślić szczególną rolę przestrzenności w budowie kultury rosyjskiej. Współzależność przestrzeni i czasu jest tu inna niż w Europie. Czas zawarty jest w przestrzeni. Historia Rosji charakteryzuje się odwrotnym biegiem czasu, od końca do początku, swoistą inwersją między czasem i przestrzenią. Przyszłość ustala przeszłość. Obcokrajowcy postrzegają Rosję jako świat stworzony na podstawie reguł odwrotnej perspektywy. I od wieków nic się tu nie zmieniło.

Na terenach północnych występują najbardziej archaiczne, ze względu na oddalenie od reszty świata i izolację, gwary rosyjskie. Leksyka gwar północnych wywołuje szczególne zainteresowanie uczonych. Leksykę tę badali między innymi W. J. Derjaguin, T. I. Kogotkova, O. G. Gecowa, L. P. Komyagina i wielu innych. W niniejszym artykule zawarto wyniki badań dialektologicznych autorki, przeprowadzonych w różnych rejonach obwodu archangielskiego (m.in. pleseckim, kargopolskim, pineżskim, shenkurskim). Leksyka gwar północnych została przebadana w ramach leksyki następujących grup tematycznych: nazw budynków, przedmiotów gospodarstwa domowego, roślin, zwierząt itp. Szczególne miejsce zajęło słownictwo mitologiczne.

Skoncentrujemy się na części słownictwa mitologicznego – leksyce demonologicznej. Badanie słowiańskiej demonologii jest istotne we współczesnej nauce. Naukowcy odkryli, że u podstaw wszystkich tradycyjnych pojęć o stworzeniu świata leżą wierzenia. Wierzenia te związane są z postaciami z tzw. „dolnej” mitologii, czyli z różnymi duchami. Leksyka demonologiczna jest archaiczną, stabilną i odpowiednio zamkniętą warstwą słownictwa.

Leksyka ta na przełomie XIX i XX w. została zarejestrowana i zanalizowana m.in. przez S. A. Tokariewa, D. K. Zelenina, S. W. Maksimowa. Ważną pracą w tym zakresie jest monografia O. A. Czerepanovej pt. *Mitologiczne słownictwo północnej Rosji* (1983), która poświęcona jest osobliwości istnienia słownictwa w gwarach północnej Rosji.

Wierzenia demonologiczne są obecne we wszystkich obszarach i gatunkach kultury ludowej. Pogaństwo różni się od chrześcijaństwa szczegółową analizą budowy świata i tworzenia jego sakralnych map. Chrześcijaństwo znajdowało się w sakralnym centrum mapy świata, a pogaństwo było wyrzucone na peryferię „szatańską”. Duchy są w stanie wywoływać i leczyć choroby, szkodzić lub pomagać człowiekowi. Klasyfikacja duchów zaproponowana przez A. S. Tokariewa (1958) dzieli je na trzy główne grupy: duchy natury, duchy domowe i złe duchy. Ale często granice pomiędzy nimi są nieostre i wszystkie duchy nazywa się „nieczystymi”. Gdzie mieszkają duchy? W geograficznych makroprzestrzeni i mikroprzestrzeni związanej z codziennym życiem współlistnieją „czyste” i „nieczyste” miejsca. Nieczyste miejsca to np. łącznie, stodoły, bagna, lasy itp. Miejsca nieczyste uważane są za obszary, w których żyją duchy. W czasie swego życia człowiek przebywa zarówno w „czystych”, jak i „nieczystych” miejscach. Jednym z najważniejszych miejsc w życiu człowieka jest jego dom. Dom był także zamieszkały przez duchy. Przyjrzyjmy się różnym duchom domowym.

1. Duchy domowe

Wśród duchów domowych najbardziej znany był domowej (*домовой*) – „дух хранитель и обидчик дома”. *Купил дом и с домовыми. Увидать домового к беде, к смерти.* (Даль). Wiara w niego była powszechna. Pochodzenie tego ducha związane jest z pozostałością kultu przodków. Naukowcy sądzą (np. P. S. Efimjenko), że duch ten pojawił się w związku z pogańskim kultem ognia u starożytnych Słowian. Kiedy Słowianie przeszli z koczowniczego na osiadły tryb życia, to kult ognia zamienił się w kult ogniska. Później, pod postacią ognia zaczęto reprezentować dusze przodków. Ognisko zostało ożywione i zmieniło się w dziadka-domowego. (Ефименко 1877). A. N. Afanasjew łączy pomysły dotyczące *домового* z duchem przodka, który mieszka w domu. Stąd przekonanie, że nowe mieszkanie wtedy będzie bezpieczne, gdy umiera głowa rodziny. Wtedy dom dostanie swojego domowego. Dlatego też uważano, że najpierw umrze ten, kto pierwszy wejdzie do nowego domu. Wymagano, aby do domu wchodził najstarszy (Афанасьев 1994). Dzisiaj wpuszcza się do domu kota przed przekroczeniem jego progu przez któregokolwiek z domowników. Wygląd tego ducha opisywano różnie. Przypominał starego człowieka z długimi włosami i brodą. Czasem domowej miał postać zmarłego właściciela domu. Nieraz przybierał on wygląd kota, psa, węża lub żaby.

Do jego funkcji należy przepowiadanie przyszłości, szczęśliwych i nieszczęśliwych wydarzeń. Ostrzega on płaczem przed nieszczęściami. Domowej może dotknąć człowieka w nocy. Jeśli ma ciepłą i przyjemną łapę oznacza to, że będzie dobrze, łapa naga i zimna – wróży nieszczęście. Najbardziej nieprzyjemne wybryki tego ducha, w co wierzą mieszkańcy Pomorza i Karelii, to uduszenie we śnie i porwanie nieochrzczonego dziecka. Domowej może porwać dziecko i pozostawić zamiast niego potworka.

Na Pinege (obwód archangielski) nadal pozostawia się temu duchowi garnki kaszy, które umieszczane są w piecu, lub kawałki chleba. W przypadku, gdy następnego dnia domowej dotknął żywności, to właściciele domu będą szczęśliwi. Jeśli żywności nie dotknął, to właściciele domu będą nieszczęśliwi. Słowo *домовой* ma pochodzenie ogólnosłowiańskie. Jest formą literacką.

Grupa nazw tego ducha w rosyjskich gwarach północnych jest bardzo zróżnicowana. Można wśród nich wyróżnić m.in. takie jak: *домовидушко, батаман, ватаман, букнатка, жихарь, доможир, соседко, хозяин, доброхотушка*. Słowa te mają kilka różnych rdzeni: *дом, батам, бук, жих, жир* i in. (oczywiście najwięcej jest wyrazów z rdzeniem *дом*: *домовидушко, домовушко, домовеюшко, домовиха*).

W obwodzie wołogodskim używana jest forma *домовидушко* oraz forma rodzaju żeńskiego *домовиха* (СРНГ). Natomiast forma *домовушко* zarejestrowana została w obwodzie archangielskim. Forma *домовеюшко* występuje w rejonie primorskim obwodu archangielskiego: *домовеюшки-то они пакостливы* (КАС). W tej grupie znajdujemy słowa z sufiksem *-ушк(юшк), -их*.

Istnieją także nazwy tego ducha z rdzeniem *батам*: *батаман, батамушко. Батаманы тоже заплетут, как руками солома плетена* (АОС); *Батамушко в дому, около печи* (АОС). Słowo *батаман* powstało z przekształcenia *атаман (ватаман)* pod wpływem *батя, батюшка* (Фасмер). *Батаман* zanotowane w rejonach lenskim, kotlasskim obwodu archangielskiego (АОС). Słowo *батамушка* w gwarach obwodu archangielskiego występuje powszechnie. W rejonie krasnoborskim występuje wariant fonetyczny *ватамушко*: *Ватамушко во сне задавит* (АОС).

Kolejna grupa nazw tego ducha ma rdzeń *бук*: *бука, букало, букнатка, буканай, букарица: Нож оставь, а то выйдет бука из подполья. В потёмки пойдёт ребёнок, скажешь ему: „А там букало, не ходи!”*. *Букнатка, глико, волосы распустила* (АОС).

Duch domowy występuje także pod nazwą *бука*. Słowo to pochodzi prawdopodobnie z mowy dziecka *бу*. Według Dala, *бука* to „człowiek surowy”. Fasmer uważa natomiast, że jego zapożyczenie od staroislandskiego *Bokka* (osoba, duch) nie jest możliwe. (Фасмер) Słowo *бука* rozpowszechniło się na północy i północnym wschodzie. *Букало* utworzone przy pomocy sufiksu *-л* lokalnie występuje w rejonie welskim. *Буканко* – duch domu (*Вот буканко-то тебя*. (СРНГ)). *Буканушко* – *Не шуми, а то буканушко придет*. Formę rodzaju żeńskiego *букнатка* tworzy się za pomocą sufiksu *-натк*. Rozpowszechniona ona jest w rejonie Onega. Dla gwar północno-wschodnich typowe są formy: *буканай, буканка, букарица, бухарка*. Biorąc pod uwagę powyższe uwagi, można stwierdzić, że forma *бука* występuje jedynie w dialektach północnych (lokalnie także *букало, букнатка*).

Inne nazwy tego ducha to: *варахтан, варахтанница: На дворе видела варахтана с варахтанницей* (АОС). Pochodzenie słowa *варахтан* jest niejasne. Słownik Dala zawiera słowo *варайдать* ‘krzycząc, hałasować’ i *варахобить* ‘pracować niedokładnie’ (Даль 1: 164). Forma *варахтанница* w rodzaju żeńskim występuje wyłącznie w rejonie senkurskim (АОС).

W gwarach północnych spotykamy grupę wyrazów połączonych wspólnym rdzeniem *жир*: *жировик, доможирко, доможирник*. W słowniku Dala słowo *жир*

oznacza „bogactwo, pomyślność, luksus”. (Даль). Jest to prawdopodobnie związane z troską *домового* o rodzinę. Słowo *жировик* typowe jest dla gwar północnych. Słowo *доможирко* utworzone zostało przez połączenie dwóch rdzeni: *дом* i *жир*: *Он как доможирко все караулит сидит*. Słowo *доможижник* zarejestrowano także w Karelii (СРНГ).

Podsumowując, możemy stwierdzić, że w tej grupie słów używane są sufiksy *-к*, *ик*, *ник*. Słowo *доможирко* jest lokalne, słowa: *жировик*, *доможижник* to dialekty północne.

2. Duchy małej architektury

W wierzeniach północnorosyjskich występują duchy małej architektury, takie jak: *банник*, *дворовой*, *гуменник*, *амбарник*. Zatrzymamy się na interesującym słowie *банник*. *Банник* znany jest tylko wśród mieszkańców północy, ponieważ tutaj buduje się łaźnie. Łaźnia uznawana była za miejsce nieczyste, znajdowała się najczęściej na granicy osiedli (z tyłu domu, w pobliżu rzeki, jeziora). Człowiek, który odwiedził łaźnię, nie mógł iść w tym samym dniu do cerkwi. Ze „złym” charakterem łaźni ściśle związane są pojęcia o duchu mieszkającym w łaźni – bannikie. *Банник* jest nie tylko mieszkańcem łaźni, ale on przede wszystkim ustala normy postępowania w łaźni, karze za ich łamanie. Wśród wszystkich duchów domowych *банник* jest najbardziej niebezpieczny. Źródłem wierzeń w bannika S. A. Tokariew upatruje w strachu przed zagrożeniem, jakim było uduszenie lub spalenie się w łaźni. W łaźni nie można było mówić głośno, hałasować, przebywać po północy. Za to można było zapłacić życiem (Токарев 1958).

Na Pinegi w roli *банника* występuje kobieca istota, którą nazywa się *обдерихой*. Różni się ona od innych duchów wyjątkową złośliwością i okrucieństwem swojego charakteru. Za najmniejsze naruszenie rytuału w łaźni *обдериха* karze. Niebezpiecznie było myć się w łaźni w trzeciej kolejności. Trzecia bowiem korzystała z łaźni *обдериха*, dla której zostawiało się gorącą wodę, a na półce kawałek mydła. Jeżeli o tej porze do łaźni ktoś przyszedł, *обдериха* mogła zderzyć z niego skórę, którą zawieszała na piecu, a ciało chowała pod podłogą. Obderihę przedstawiono jako włochatą dziewczynę lub kobietę. Mogła ona przybierać postać czarnej kotki z błyszczącymi oczami.

Innymi nazwami ducha łaźni są m.in.: *баенный*, *байник*, *баеницик*, *байнушко*, *байничек*.

Wyrazy utworzone od słowa *байна*. *Баенный* – *Байна-то у меня есть, да баенной там уж два года живёт* (КАС). *Байник* – z sufiksem *-ник*. Na północy występuje wszędzie: *Байник тебя возьмет* (АОС). *Баеницик* – występuje w okolicy Nyandomy: *А в байны жил баеницик*. (КАС). *Байнушко* – stosowane jest wyłącznie w rejonie lesukońskim: *Раньше говорили: поздно не мойтесь, байнушко задавит* (АОС). *Байничек* – notowany jest w rejonie Pinegi (АОС): Wyrazy z rdzeniem *байн* tworzone są za pomocą suffiksa *-ник*, *цик*, *ушк*, *чек*.

Do nazwy ducha łaźni w północnych gwarach używane są formy złożone: *баенный дух*, *баенный жихарь*. Wyrazy te występują w rejonie pleseckim obwodu archangielskiego (Kenozerie): *Овинный дух добрый*, а *баенный – злой*. *Баенный жихарь*. *Баенный жихарь цёловека может закомкать, спрашивают, можно ли помыться* (КАС).

U mieszkańców rosyjskiego Pomorza o *жихаре* istnieje powiedzenie: *Жихарь – пахарь – костяная борода*. W świadomości Pomorzan *жихарь* jest bardzo zły. *Костяная борода жихаря* wiąże się z kościaną nogą Baby Jagi. Postać ta występuje w pogrzebowym rytuale, w którym rozczłonkowuje się ciała na kawałki. W rytuale łaźniowym znajdujemy motyw śmierci i zmartwychwstania, mający na celu odrodzenie człowieka zarówno fizyczne, jak i duchowe. Naukowcy twierdzą, że łaźnia była świątynią pogańską – centrum, w którym odbywał się cały system rytuałów – od urodzenia człowieka aż do jego śmierci. В. А. Успенский pisał, że *баня представляет собой домашний храм Волосу* (Успенский 1982: 154).

Wszystkie nazwy ducha łaźni utworzone są sposobem sufiksalnym. Wszystkie one są wyłącznie rosyjskie. Ponieważ w innych gwarach samo pojęcie ducha łaźni nie istnieje, dlatego słowa te występują tylko w gwarach północnych.

W tej sytuacji można stwierdzić, że większość słów w grupie leksyki nazw ducha domowego to słowa rosyjskie (*батаман*, *бука*, *варахтан*, *доброхотушка*, *жировик*). Wszystkie zarejestrowane są na terenie Rosji północnej. Głównym sposobem ich tworzenia jest metoda sufiksalna. Nieczęsto używane są sufiksy *-ушк* (*юшк*): *батаманушко*, *домовеюшко*, суф. *-к*: *домоужирко*. Rzadko także używane są sufiksy *-ов*: *домовой*, *-ник*: *домоужирник* oraz *-ан*: *варахтан*, *-л*: *букало*, *-натк*: *букнатка*.

Słownictwo demonologiczne jest zatem zamkniętą warstwą leksykalną używaną na terenie Rosji północnej.

Bibliografia

- Афанасьев, А. Н. 1994: *Поэтические воззрения славян на природу*. Репринтное издание 1865-1869 гг. Москва.
- Ефименко, П. С., *Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии*.
- Зеленин, Д. К. 1991: *Восточнославянская этнография*. Москва.
- Зеленин, Д. К. 1916: *Очерки русской мифологии*. Вып. 1. Петроград.
- Зеленин, Д. К. 1912: *К вопросу о русалках (культ покойников, умерших неестественной смертью у русских и у финнов)*. Санкт-Петербург.
- Ключевский, О. В. 1989: *Курс русской истории*. Т. 1-4. Москва.
- Лённрот, Э. 1985: *Путешествие Элиаса Лённрота*. Петрозаводск.
- праздники. [В:] 1986: „Литературные путешествия”. Москва.
- Максимов, С. В. 1903: *Нечистая, неведомая и крестная сила*. Санкт-Петербург.
- Максимов, С. В. 1991: *Мифы народов мира*. Энциклопедия в 2-х т. Гл.ред. Токарев С. А. 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия.

- Петрухин, В. Я., Агапкина, Т. А., Виноградова, Л. Н., Толстая, С. М. 1995: *Славянская мифология*. Энциклопедический словарь. Москва: Эллис Лак.
- Теребихин, Н. М. 1999: *Лукоморье*. Очерки религиозной геософии и маринистики Северной России. Архангельск: Издательство ПГУ.
- Токарев, С. А. 1958: *Этнография народов СССР*. Москва: Изд-во МГУ.
- Токарев, С. А. 1990: *Избранное*. Теоретические и историографические статьи по этнографии и религиям народов мира. Москва.
- Топоров, В. Н. 1973: *О космологических источниках раннеисторических описаний*. Тарту.
- Топоров, В. Н. 1877: Труды этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском ун-те. Кн.5. Вып.1. Под ред. Н.А.Попова. Москва.
- Успенский, Б. А. 1982: *Филологические разыскания в области славянских древностей*. Москва. 154.
- Черепанова, О. А. 1983: *Мифологическая лексика Русского севера*. Ленинград.

Objaśnienia

- АОС – Архангельский областной словарь. Под ред. О. Г. Гецовой. Т. 1-13. Москва 1980-2010.
- Даль – Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 1-4. Москва 1863-1866.
- КАС – Картотека говоров Архангельской области, хранящаяся в Лаборатории археографии и диалектологии Северного (Арктического) Федерального университета им. М.В.Ломоносова
- СРНГ – Словарь русских народных говоров. Т. 1-43. Санкт-Петербург 1965-2010.
- Фасмер – Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1-4. Изд-е 2-е. Москва: Прогресс 1986.

